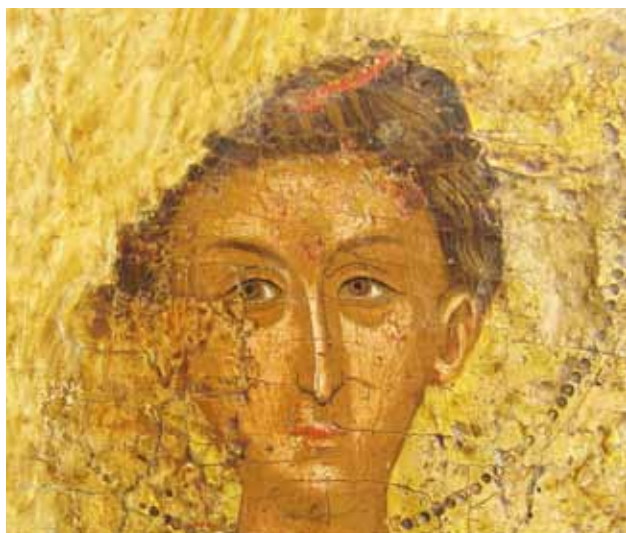

Цвета КУНЕВА

ИКОНАТА НА СВ. ДИМИТЪР НА ТРОН ОТ АРХЕОЛОГИЧЕСКИЯ МУЗЕЙ В СОФИЯ (КРАЯ НА XV ВЕК)

Ключови думи: св. Димитър, Костур, XV век

Иконата „Св. Димитър“ с неизвестен произход, съхранявана в Националния археологически музей в София, представлява особен интерес най-напред заради иконографията на св. Димитър на трон, която не е често срещана в иконописата. Стилът на анонимния зограф на паметника и редкият епитет *ο Μέγας Δούξ*, с който е сигниран светецът, насочват към датирването на иконата през 90-те години на XV в. и се свързват с най-зрелия период от дейността на майсторите от костурския художествен кръг от втората половина на XV – началото на XVI в.

Балканските паметници на монументалната православна живопис от последната четвърт на XV – началото на XVI в., наричани произведения на Костурската художествена школа, Костурското ателие/ателиета или костурска художествена продукция, са предмет на редица частни и по-обща изследвания, особено през последните три десетилетия¹. По-малко обаче са авторите, които разглеждат иконописни творби в контекста на тази

¹ С. Радојичић, *Једна сликарска школа из друге половине XV века*, Светозар Радојичић, Одабрани чланци и студије (1933-1978), Београд 1982, 258-279 (препечатано от Зборник Матице србске за ликовне уметности, 1, 1965, 69-139); M. Chatzidakis, *Aspects de la peinture religieuse dans les Balkans (1300-1550)*, Manolis Chatzidakis, *Etudes sur la peinture postbyzantine*, London 1976, 177-197; E. Γεωργιτσουγιάννη, *Ένα εργαστήριο ανωνύμων του δεύτερου μισού του 15ου αιώνα στα Βαλκάνια και η επίδραση του στη μεταβυζαντινή τέχνη*, *Ηπειρωτικά χρονικά*, 29, 1988-1989, 145-172; Γ. Суботић, *Костурска сликарска школа. Наслеђе и образовање домаћих радионица*, Глас САНУ, CCCLXXXIV, Одељење историјских наука, 10, Београд 1997, 109-139; Ts. Valeva, *Sur la question sur la soit-dite „Ecole artistique de Kastoria”*, *Βυζαντινά*, XXVIII, Thessaloniki 2008, 181-221 с цит. лит.

тенденция от XV-XVI в.² и поради тази причина в литературата битува мнението, че тези произведения са малобройни.

Предмет на настоящия текст е именно едно от запазените до днес иконописни произведения на зографите, свързани с Костур като художествен център. Иконата „Св. Димитър на трон“³, която доскоро бе неизвестна и на специалистите, беше представена за пръв път пред публика на изложбата „Паметници на църковното изкуство XIV-XIX век“ в Националния археологически музей в София през 2008 г. Тя е публикувана с каталожно описание два пъти⁴, но не е била предмет на по-обстояен анализ.

Иконата е с неизвестен произход и живописният слой е значително разрушен. Най-вероятно тя не е била част от царски иконостасен ред, тъй като размерите ѝ са 43 x 32 x 2,5 см. Св. Димитър е представен на трон, във военно облекло – къса

² V. Popovska-Korobar, *The Icon of Jesus Christ the Savior and the question of continuity of Ohrid painting school from the XVth c.*, *Изкуство/Art in Bulgaria*, 33-34, София 1996, 34-38; G. Gerov, *Une icone de Saint Georges du XV-e siècle*, Ниш и Византија III, Ниш 2005, 299-308.

³ Фонд „Средновековие“ на Националния археологически институт с музей при Българската академия на науките, пореден номер № 755, опис 1004.

⁴ Първият каталог беше издаден по повод експозицията (И. Гергова, *Паметници на църковното изкуство XIV-XIX век*, София 2008, 11, ил. на с. 4. За изложбата вж. също Ц. Вълева, „Паметници на църковното изкуство XIV-XIX век“ в *Националния археологически музей*, *Проблеми на изкуството*, 3, София 2008, 43-45 (за иконата с. 43, ил. на с. 44), а вторият представлява обемен труд за християнското изкуство от фонда на музея (И. Гергова, Й. Гатев, И. Ванев, *Християнско изкуство в Националния археологически музей – София. Каталог*, София 2012, 23, 67, ил. II.5).

1. Икона „Св. Димитър на трон“, Национален археологически музей – София, кр. на XV в. (фотография Иван Ванев)

червена туника, тъмно-кафява хламида и плътна метална броня. Бронята е украсена с характерни флорални мотиви с форма, наподобяваща спира-ла, каквито мотиви виждаме при много изображения от костурския художествен кръг от XV в. Най-често репродуцирани сред тях са фигурите на архангел Михаил от църквата на Кремиковския манастир (1493) и от църквата „Св. Никита“ при с. Чучер (1483/1484). С лявата си ръка св. Димитър придържа прибран в ножницата меч, а в дясната, която днес не е запазена, е възможно да е държал и копие. Живописата в долната, дясна част на иконата е зле съхранена, но, съдейки по запазените следи от нея, вероятно там е бил изобразен щитът на св. Димитър. Нимбът на светеца не е изписан, а е изпълнен по дървото със замба, чрез пунктиране.

Особено важна информация носи запазеният откъсно на образа надпис: [...]м[...] Δδδ. Очевидно светецът е бил означен с епитета ο Μέγας Δούξ (Велик войвода), който се среща през XIV и най-вече през XV в. сред паметниците, свързани с големите балкански художествени центрове Охрид и Костур⁵. Такива примери откриваме в стенописите в Лесново (1345/1346)⁶, „Св. Атанасий Музаки“ (1384)⁷, в църквата във Велестово (1450/1451)⁸, Лескоец (1461/1462)⁹, Стария католикон на манастира „Преображение“ на Метеорите (1483)¹⁰, „Св. Димитър“ в Бобошево (1488)¹¹, „Св. Атанасий“ в Кустохори, Иматия (Гърция, края на XV – началото на XVI в.)¹² и др. В почти всички случаи образът на св. Димитър с епитета ο Μέγας Δούξ е

⁵ По-подробно вж. А. Ευγγούπουλος, *Άγιος Δημήτριος ο Μέγας Δούξ Απόκαυκος*, Ελληνικά, 15, Θεσσαλονίκη 1957, 122-140.

⁶ Цв. Грозданов, *Исус Христос Цар над царевима у живопису Охридске архиепископије од XV до XVII века*, Зограф 27, Београд 1998-1999, 152-153.

⁷ Св. Димитър е означен като ο Απόκαυκος, вж.: А. Орλάνδος, *Τά βυζαντινά μνημεία τής Καστορίας*, Αρχειον τών βυζαντινών μνημείων τής Ελλάδος, IV, Αθήναι 1938, 153.

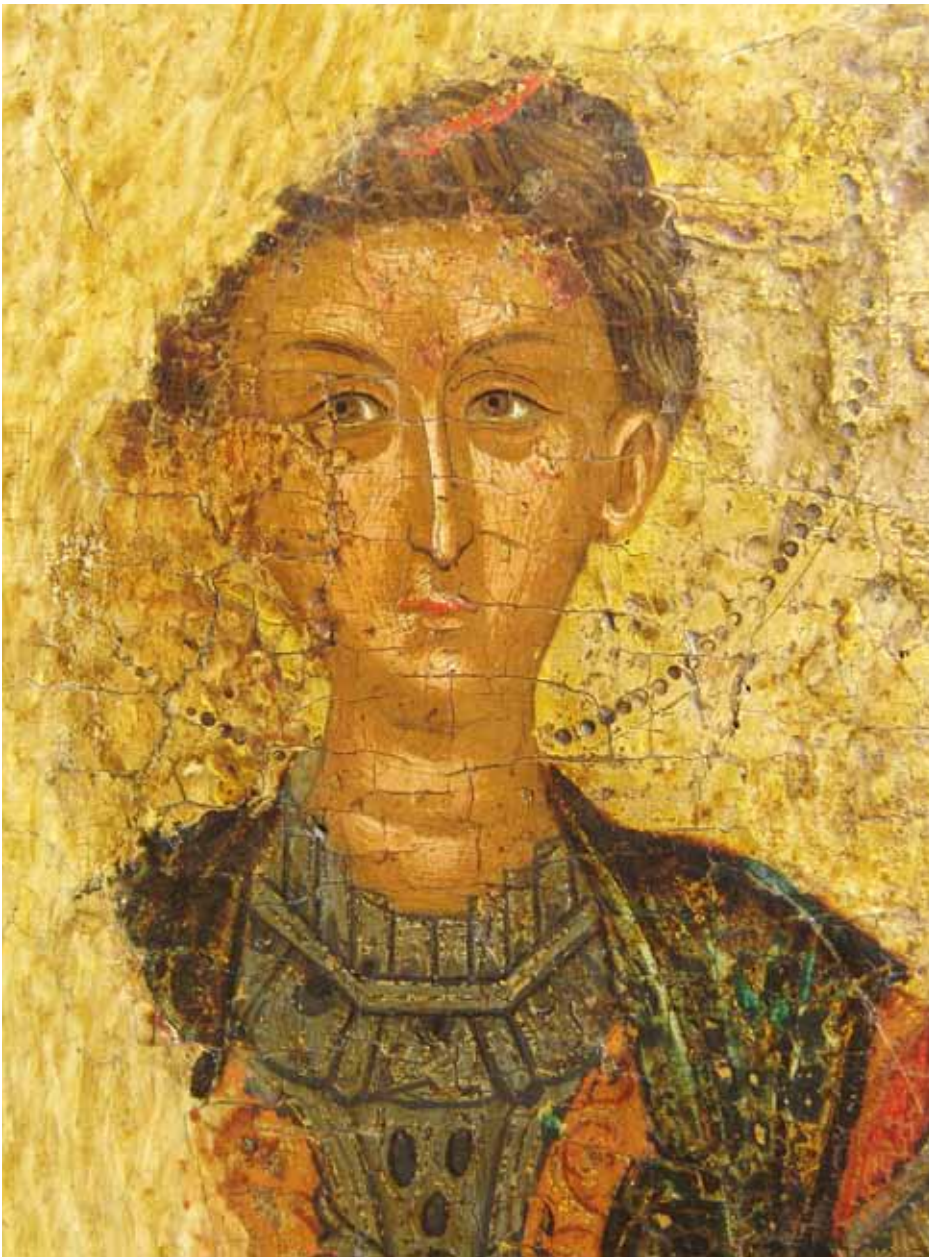
⁸ Г. Суботиќ, *Охридската сликарска школа од XV век*, Охрид 1980, 65.

⁹ Пак там, 98.

¹⁰ E. Georgitsoyanni, *Les peintures murales du Vieux catholicon du Monastère de la Transfiguration aux Metéores (1483)*, Athènes 1993, 276-278, pl. 93.

¹¹ H. Staneva, R. Rousseva, *The Church of St. Demetrius in Boboshevo*, Sofia 2009, 90-92.

¹² Φ. Καραγιάννη, *Ο ζωγραφικός διάκοσμος του αγίου Αθανασίου Κουστοχωρίου Ημαθίας και η σχέση του με το καστοριανό εργαστήρι*, ΔΧΑΕ, περ. Δ, τ. ΚΔ, Αθήναι 2003, 261, εικ. 4.

2. Детайл от иконата „Св. Димитър на трон” (фотография Иван Ванев)

част от композицията Дейсис с Христос Цар на царете и Богородица Царица със светците войни в благородническо облекло (или т. нар. Небесен Йерусалим) и затова най-често е разглеждан в този контекст.

Появата на тази композиция в монументалната живопис през XIV в. според някои автори се свързва с влиянието на исихазма и по-конкретно с текста на константинополския патриарх Филотей Кокинос, описващ съня на Григорий Палама, според който около Христос имало дворяни и сред тях „великият войвода св. Димитър”¹³. Според други изследвания, литературният източ-

¹³ G. Millet, *Byzance et non l'Orient*, Revue archéologique, Paris 1908, 180-181; A. Ευγγόπουλος, *Цит. съч.*, 127-128.

ник за иконографията на Дейсиса с Христос Цар на царете във византийското изкуство е Давидовият псалм „Царицата предстои отгядно Тебе” (Псалм 44:9-10) или друг от псалмите Давидови – „Господ царува: облечен е с великолепие” (Псалм 92:1)¹⁴.

Но тъй като въпросът за произхода на Царския Дейсис¹⁵ излиза извън обсега на настоящото изследване, ще подчертаем само безспорната връзка на образа на св. Димитър от иконата от НАИМ с разглежданата композиция в паметниците от XV в. и факта, че, както многократно е отбелязвано в литературата, Царският Дейсис е една от главните иконографски особености на паметниците от костурския художествен кръг от периода и почти задължителен компонент от стенописната програма на тези произведения. Това е и един от главните доводи, наред със стила на живописца на иконата „Св. Димитър на трон”, за принадлежността ѝ към разглеждания художествен кръг.

Връзката на разглеждания паметник с „костурското ателие” е отбелязана от Иванка Гергова. Нейният коментар е следният: „Една малка икона на св. Димитър е изпълнена от ателието, работило през 1493 г. стенописите в Кремиковската мана-

¹⁴ Цв. Грозданов, *Исус Христос Цар над царевима...* с цит. лит.

¹⁵ По този въпрос вж. още L. Grigoriadou, *L'image de la Déésis Royale dans une fresque du XIVe siècle à Kastoria*, Actes du XIV Congrès international des études byzantines, II, Paris 1975, 47-52; Св. Смолчић-Макулевић, *Царски Деисис и Небески двор у сликарству XIV века манастира Трескавац. Иконографски програм северне куполе припрате цркве Богородичног Успења*, Трећа југословенска конференция византолога – Крушевац 2000, Београд-Крушевац 2002, 463-472 и цит. лит.

3. Детайл от иконата „Св. Архангел Михаил”, Борие, Албания (кр. на XV в., по Т. Пора)

стирска църква. Продукцията на тези майстори, произхождащи вероятно от Кастория, е проследена на голяма територия на Балканите, но са известни предимно техни стенописни ансамбли, докато иконите са сравнително малко. От Кремиковския манастирски храм е запазена само иконата на Христос Вседържител от царския ред на първоначалния иконостас. Не може да се определи дали иконата „Св. Димитър” е била изпълнена също за Кремиковската манастирска църква, или докато е работило там, ателието е получило поръчки и за друг храм.¹⁶

Тук бихме внесли някои допълнения. Както бе споменато, известни са ни редица иконописни творби, които са разглеждани от различни автори в контекста на ателиетата от XV-XVI в., свързани с Костур. В самия град са запазени три олтарни двери с Благовещение (едните с установен произход – от църквата „Св. Спиридон” в Костур) и иконите „Св. Никола с житийни сцени” и „Св. Петка Кефалофорос”¹⁷. В Музея на Македония се

¹⁶ И. Гергова, Й. Гатев, И. Ванев, *Цит. съч.*, 23.

¹⁷ Г. Κακαβιάς, *Βυζαντινό μουσείο Καστοριάς*, Αθήνα 1996, 22, 25-26, 33; E. Tsigaridas, *Kastoria Byzantine*

съхраняват иконите „Христос Свещеник” и „Св. Никола”¹⁸. Днес в Музея за средновековно изкуство в Корча, Албания, се намират иконите „Архангел Михаил” от църквата „Св. Богородица” в Борие и „Богородица Одигитрия” от църквата „Рождество Богородично”, Мали град на Преспа, както и олтарни двери от скалната Богородична църква в същия район¹⁹. От територията на съвременна България, освен иконата „Христос Пантократор” от църквата на Кремиковския манастир²⁰, е запазена и иконата на св. Георги от Бояна²¹. Според нас принадлежността към интересувания ни художествен кръг на пет иконописни творби от Верия е спорна, но тя би трябвало да се отбележи, тъй като присъства в научната литература²².

Museum. Byzantine and Post-byzantine Icons, Athènes 2002, 18-23, fig. 7, 8; M. Χατζηδάκης, *Η χρονολόγηση μίας εικόνας*, ΔΧΑΕ, пер. Δ, т. Е, Αθήνα 1969, 303-307, pl. 115α; N. Ζιάς, *Εικόνες του βίου και της κοιμήσεως του ἁγίου Νικολάου*, Αθήνα 1969, 277-291, pl. 104α-110β; N. Ševčenko, *The Life of Saint Nicolas in Byzantine Art*, Torino 1983, 59, 61, pl. 44.0-44.7.

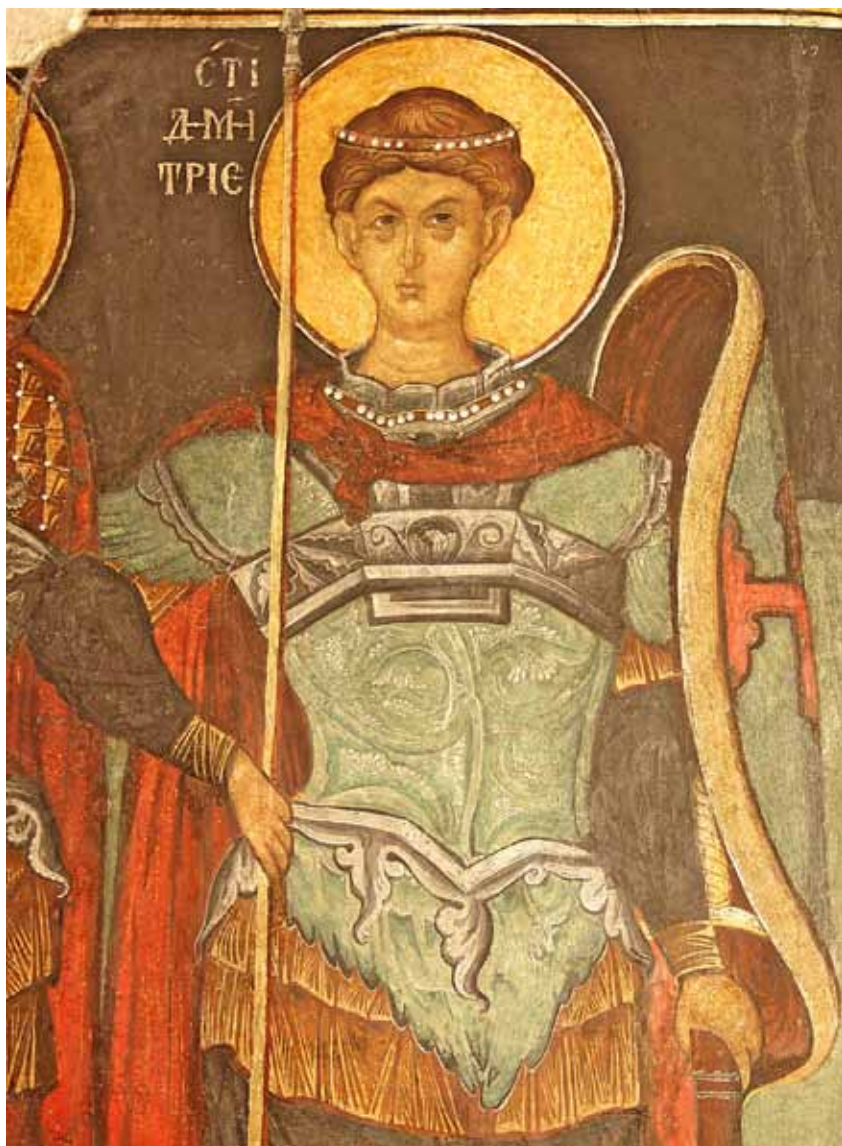
¹⁸ V. Popovska-Korobar, *Op. cit.*; В. Поповска-Коробар, *Икони од Музејот на Македонија*, Скопје 2004, 219-221, ил. 13-14.

¹⁹ T. Pora, *Icones et miniatures du Moyen age en Albanie*, Tirane 1974, 46; V. Popovska-Korobar, *Op. cit.*, 35; *Icons from the Orthodox Communities of Albania Collection of the National Museum of Medieval Art, Korçë (catalogue)*, Thessaloniki 2006, 34-35, cat. No 3; 40-42, cat. No 5.

²⁰ V. Popovska-Korobar, *Op. cit.*

²¹ Днес в Криптата на храм-паметник „Св. Александър Невски” – Филиал за старо българско изкуство при Националния музей за българско изобразително изкуство, София (преди Национална художествена галерия), вж. G. Gerov, *Op. cit.*

²² Във Византийския музей във Верия се съхраняват иконите „Св. Йоан Кръстител” (Σ. Κίσσας, Χρ. Μαυροπούλου-Τσιούμη, *Ἐκθεση βυζαντινῶν και μεταβυζαντινῶν εικόνων Βέροιας*, Βέροια 1991; Θ. Παλαζώτος, *Βυζαντινές εικόνες της Βέροιας*, Αθήνα 1995, 71, pl. 114; *Saints de Byzance. Icones Grecques de Verolia XIIIe-XVIIe siècle*, Athènes 2004, 92-93), „Св. Меркурий” (*Βυζαντινές τοιχογραφίες και εικόνες. Κατάλογος έκθεσης IΕ' Διεθνούς Συνεδρίου Βυζαντινῶν Σπουδῶν*, Αθήνα 1976, 46; Θ. Παλαζώτος, *Η Βέροια και οι ναοί της (11ος-18ος αι.)*, Αθήνα 1994, 111-112; Θ. Παλαζώτος, *Βυζαντινές εικόνες*, 71, pl. 112-113; *Saints de Byzance*, 156-157), „Св. Варвара и св. Петка” (*Βυζαντινές τοιχογραφίες και εικόνες*, 47; Θ. Παλαζώτος, *Βυζαντινές εικόνες*, 71-72, pl. 115-116; *Saints de Byzance*, 186-187); „Св. Василий и св. Никола” (Θ. Παλαζώτος, *Βυζαντινές εικόνες*, 72, pl. 118), а в колекцията „Андреадис” – иконата „Четири светци” (А.

4. Св. Димитър, стенопис в църквата на Кремиковския манастир (1493)

Бихме уточнили още, че в наоса на църквата на Кремиковския манастир, според нас, са работили поне двама майстори. Действително почеркът на зографа, изписал иконата на св. Димитър, е много близък до този на главния майстор на живописца в наоса на Кремиковската църква, работил в олтарното пространство и в двата най-ниски пояса. Много характерни черти на лицето на св. Димитър от иконата от НАИМ, които виждаме в паметниците от костурския кръг от XV-XVI в., са тънкият издължен и изящен нос, малките устни, асиметрията в очите. Същите белези носи и образът на св. Димитър от Кремиковската църква, но неговият лик е по-подробно разработен, докато чертите на изображението от иконата са по-схематични.

Затова смятаме, че е възможно иконата да произхожда и от териториите, които днес са отвъд западната граница на България или пък от Северна Гърция. Като нейн най-близък стилос паралел може да се посочи иконата „Архангел Михаил” от църквата „Св. Богородица” в Борие, Албания (края на XV в.)²³.

Без съмнение, иконата „Св. Димитър на трон” е паметник, представителен за една от водещите тенденции в последните десетилетия на XV – началото на XVI в. на Балканите. Качественото изпълнение на живописца и някои типични характеристики на лика на светеца насочват към по-точната ѝ датировка от 90-те години на XV в. – най-зрелият период от дейността на майсторите от костурския художествен кръг от втората половина на XV – началото на XVI в.

Drandaki, *Greek icon 14th-18th century. The Rena Andreadis Collection*, Milano 2002, 164-165, cat. No 36).

²³ Т. Попа, *Op. cit.*, 46; V. Popovska-Korobar, *Op. cit.*, 35.

ICON OF ST. DEMETRIUS ENTHRONED FROM ARCHAEOLOGICAL MUSEUM IN SOFIA (THE END OF 15TH CENTURY)

Summary

The unstudied icon of St. Demetrius of unknown origin, though partially destroyed, is one of the iconographic monuments of highest quality preserved in the National Archeological Museum in Sofia (#755, size 43 x 32 x 2.5 cm). The image is of special interest first because the iconography of St. Demetrius enthroned is not frequently found in the icon-painting. The saint is designated by the rare epithet Μέγας Δούξ (Grand Voivode), related to the composition Royal Deesis with military saints. This composition is an almost obligatory element of the mural painting program of the monumental painting of the Kastoria artistic circle from 15th century.

St. Demetrius is presented in military garb. Characteristic feature are the floral motifs upon his metal armor. Their form resembles spiral of the kind we see in many works of the Kastoria artistic circle from 15th century. The most frequently reproduced among them are the figures of Archangel Michael from the church of Kremikovtzi monastery near Sofia (1493)

and from the monastery of St. Nikita near Skopje (1483/1484). However, stylistically identical with the image of St. Demetrius among the known examples is the icon of Archangel Michael from the church of the Holy Virgin in Borje, Albania (the end of 15th century), today in the Museum of Medieval Art in Korča.

It could be expressed the hypothesis that the anonymous painter of the icon of St. Demetrius comes from Northern Greece, most probably from Kastoria, and he has also painted the Albanian icon. Among the other works of the Kastoria circle, to which belongs this icon-painter, are the mural paintings of the church of St. Paraskeva in Braichino, Prespa (1486-1493), of the Kremikovtzi and Poganovo monasteries (1499). The quality of the painting and some typical features of the image of St. Demetrius suggest more precise dating in the nineties of 15th century – the most mature period of the activity of the masters from the Kastoria artistic circle from the second half of 15th century and the beginning of 16th century.

Цвета КУНЕВА

ИКОНАТА НА СВ. ДИМИТРИЈА НА ТРОН ОД АРХЕОЛОШКИОТ МУЗЕЈ ВО СОФИЈА (КРАЈОТ НА 15 ВЕК)

Резиме

Неистражената икона на св. Димитрија со неизвесно потекло, иако делумно оштетена, е една од најквалитетните иконописни споменици од фондот на Националниот археолошки музеј во Софија (бр. 775, размери 43 x 32 x 2,5 см). Сликата предизвикува посебен интерес, пред се поради иконографијата на св. Димитрија на трон, која не е често среќавана во иконописот. Светецот е сигниран со реткиот епитет о Μέγας Δούξ, кој е поврзан со композицијата Царски деисис со светите војни. Таа е всушност задолжителна компонента од фрескописната програма на спомениците на монументалниот живопис од костурскиот уметнички круг од 15 век.

Св. Димитрија е претставен во воена облека. Карактеристични се флоралните мотиви на неговиот метален штит. Тие се со форма на спирала каква што гледаме на многу творби од костурскиот уметнички круг од 15 век. Најчесто репродуцирани од нив се фигурите на архангел Михаил од црквата на Кремиковскиот манастир близу Софија (1493) и

од Св. Никита близу Скопје (1483/1484). Од познатите примери, стилски идентичен со сликата на св. Димитрија е ликот на архангел Михаил од иконата во црквата Св. Богородица во Борие, Албанија, денес во Музејот на средновековната уметност во Корча (крајот на 15 век).

Може да се прифати хипотезата дека анонимниот зограф на иконата на св. Димитрија произлегува од Северна Грција, најверојатно од Костур, а ја насликал, исто така, и албанската икона. Покрај другите творби на костурското ателје, кон кое припаѓал овој зограф, се и фреските во црквата Св. Петка во село Брајчино, Преспа (1486-1493), во Кремиковскиот и во Погановскиот манастир (1499). Квалитетното остварување на живописот и некои типични карактеристики на ликот на св. Димитрија насочуваат кон поточно датирање -90-те години на 15 век, а тоа е најзрелиот период од дејноста на мајсторите од костурскиот уметнички круг од втората половина на 15 и почетокот на 16 век.